

ԴԱՐ ՄԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՆԱՍ ԹԼՈՒՆԵԱՆ

ԻՍԱԿՐ Ա.
1850-1920

ԱՏԿԸՆ ՏԵՅ ԿՐԵՍ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ — 1977, ՊՈՍԵՆ

ԾԵՐԵՆՑ, — ԲԺ. ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ (1822–1888)

Ծնած է Պոլիս: Տասը տարու՝ կ'աշակերտի Մխիթարեաններուն, Ս. Ղազարու մէջ: 1840ին կը վերադառնայ Պոլիս, քանի մը տարի կը գրագի ուսուցչութեամբ եւ 1843ին կ'անցնի Կովկաս, կը շրջի Թիֆլիզի եւ Հայաստանի մէջ: 1848ին կը սկսի ուսանողական իր նոր կեանքը՝ Փարիզի մէջ, ուր կը հետեւի բժշկութեան: Ֆրանսական յեղափոխութեան տարին է: Ռուսիներէն եւ անոր ընկերներուն հետ ծանօթութիւն կը հաստատէ, այնտեղ: 1853ին, վկայուած՝ բժշկական համալսարանէն, կը վերադառնայ Պոլիս, ուր կը խմորուի հանրային մեր կեանքը, եւ Հասունեան–հակահասունեան պայքարին մէջ դիրք կը ունենայ վերջիններու կողմէն: Կ'աշխատակցի, այս շրջանին, Իթիւնեանի «Մասիս»ին եւ Մամուրեանի «Արեւելեան Մամուլ»ին: Մկրտիչ Պեշկեպաշլեանի հետ՝ «Համագգեաց Ընկերութեան» եւ Օտեանի հետ՝ «Բարեգործական Ընկերութեան» մաս կը կազմէ: «Համագգեաց»ի իբրեւ ներկայացուցիչ՝ Կիլիկիա կը մեկնի, գիւղատնտեսական վարժարան մը հաստատելու կարելիութիւնները բնակելու համար տեղւոյն վրայ: Եւ սակայն, հակառակորդներու կողմէ կը մատնուի իբրեւ «յեղափոխական» եւ հնարաւորութիւն չ'ունենար գործնական որեւէ քայլ առնելու:

1875ին, սուլթանական կառավարութեան համար կասկածելի՝ կը հարկադրուի մեկնիլ Կիպրոս(*) : Այստեղ է որ կը գրէ իր առջինեկ գործը՝ «Թորոս Լեւոնի»ն (1877), որ պատմական վէպի առաջին նուաճումը կը հանդիսանայ : 1878ին կ'անցնի Պալիս, Պալսէն ալ Թիֆլիզ, ուր կը հրատարակէ իր երկրորդ գործը՝ «Նրկունի Թ. դարու» (1879) եւ երրորդ վէպը՝ «Թէոդորոս Ռշտունի» (1881) :

1884ին կը կորսնցնէ իր գաւակը՝ Թագուսի, որուն մէջ գրական

շեշտ հակումներ հաստատելի էին : Այս ցաւը խորապէս կ'անդրադառնայ իր առողջութեան : Կը մեռնի կաթուածահար, Թիֆլիզի մէջ, 1888ին :

Մերենցի գրականութիւնը գուգահեռ մը կը ստեղծէ Բաֆֆիի պատմական գործերուն հետ : «Թորոս Լեւոնի»՝ յաջողագոյնը իր գործերուն, կը ներկայացնէ հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարը՝ բիզանդական տիրապետութեան դէմ : Լեւոն Ա. ի եւ իր երկու գաւակներուն գերեվարումն ու բանտարկութիւնը՝ Պալսոյ մէջ, երրորդ գաւակին՝ իշխան Ռուբէնի սպանութիւնը, Յոյներու կողմէ կալանաւոր Թորոս իշխանի (Թորոս Լեւոնի)

նի) փախուստը՝ բանտէն, եւ անցքը Կիպրոս, ուրկէ կ'ապաստանի Կիլիկիա՝ իրեն հաւատարիմ մարդոց օգնութեամբ : Կը պատրաստէ եւ կը կազմակերպէ ապստամբութիւնը Բիզանդացիներու դէմ, կը յաջողի գրաւել յունական բերդերը, եւ, ամէն խոչընդոտ ռոնակոխելով, կը հաստատէ Կիլիկեան անկախութիւնը : Վէպը կ'աւարտի Թորոսի մահով :

«Նրկունի Թ. դարու»ն կը ներկայացնէ պատմական Հայաստանը՝ արաբական տիրապետութեան տակ, եւ 851ի ապստամբութիւնը : Կու տայ, նախ, — «Մասուն» խորագրուած գլուխին մէջ — հայ ժողովուրդի ընդվզումն ու ցառումը՝ օտար տիրապետութեան եւ լուծին դէմ : Արաբները ձերբակալած եւ կալանաւորած են Բագարատ իշխանը :

(*) Մերենցի «սուլթանական կառավարութեան կողմէ ահաբորած» ըլլալու պարագան կը հաւաստուի նրբամի մէջ 1951ի հրատարակուած «Հայ Գրականութեան Պատմութիւն» երկհատոր գործի խմբագրութեան կողմէ (խմբագիրներ՝ Մ. Մկրտչեան, Հ. Մելիքեան եւ Եղ. Թովչեան) :

Հայութեան մեծ մասը ապաստանած է լեռներու մէջ, ուր Յովնան կոչ կ'ուզդէ ապստամբութեան: Երկրորդ գլուխը, — «Ժողովուրդ» խորագրուած — , կը կենդանացնէ սասունցիներու պատմական յարձակումը Մշոյ վրայ, արաբական ոյժերու եւ փոխարքայի բնաջնջումը:

Վիպագրին հիմնական նպատակը եղած է ժողովուրդին կողմէ եւ անոր գերիշխանական իրաւունքներով պայմանաւորուած ազատագրական շարժումի մը մտապատկերը տալ: Այս նպատակով ստեղծած է գաղափարապաշտ տիպարներ (Յովնան) անոնց հակադրելով Բագրատունեաց իշխանները, ինչպէս կաթողիկոսը: — Անտարբեր, ինքնագոհ, իրենց իշխանութեան փառքով եւ ազդեցութեամբ բաւարարուած մարդիկ՝ բոլորն ալ, որոնց համար ազատութիւնն ու անկախութիւնը մանրամասնութիւններ են:

Ծերեկց, ժողովրդական իր գեղջուկ տիպարը (Խութեցի Յովնան) կը բերէ իշխաններու ժողովին՝ անոնց եւ կաթողիկոսի աջակցութիւնը ապահովելու նպատակով: Սակայն, սառն ու անտարբեր, ազնուականներու այդ դասը կը խուսափի իջնելէ ապստամբութեան եւ կռուի դաշտ: Անմիաբանութիւնը, ներքին մրցակցութիւնն ու փոխադարձ կասկածանքը՝ անկարելի կը դարձնեն իշխաններու մէջ արթնցնել ազգային ինքնագիտակցութիւնն ու արժանապատուութեան զգացումը:

Սասունը առանձին է՝ Արաբներուն դէմ: Հայաստանի այլ շրջաններուն մէջ՝ ո՛չ մէկ շարժում: Յովնանի կոչը արձագանգ չի գտներ զեկավար շրջանակներու մէջ: Բուզա, արաբ հրամանատարը, համատարած մահ ու ւտեր կը սփռէ, արիւնով կ'ոզոզէ Հայաստանը, նոր ոյժերու ալ գրոհով: Յովնան, հայրենի լեռներուն վրայ կը հաստատէ դատական ատեան մը, եւ, զբաւոր փաստերով հաստատելէ ետք դաւանանութիւնը վահեւունի, վահրամ Տրունի եւ Վահրամ Գնունի իշխաններուն, մահուամբ կը պատժէ զանոնք: Ծերեկցի ձգտումը, այստեղ եւս, ցնցելու եւ գիտակցութեան նրախրելու առաջադրանքն է: Հաւատացած է, թէ կարելի չէ պահել ժողովուրդ մը՝ որ կ'ապրի իշխաններու եւ ինքնագոհ ազնուականներու լուծին տակ, իբրեւ կրաւորական թիւ ու քանակ:

Վէպը, սակայն, կը յանգի նակատագրական իր վախճանին: Յովնան կը ձերբակալուի ի վերջոյ, եւ կը նահատակուի:

Պատմական ստուգութեան մը ամուր խարիսխը չունի «Երկունք»ը: Տիպարները ընդհանրապէս երեւակայածին են, ու դէպքերը եւ իրողութիւնները՝ թեքնիք ստեղծումներ: Այսուհանդերձ, Ծերեկց իր հիմնական մտասեւեռումին հաւատարիմ է, տալու համար գործ մը՝ որ ազատագրութեան կարելիութիւններ ցոյց կու տայ, ապագայ սերունդներուն կ'ընծայէ երկունքի մը ապահովութիւնը՝ եթէ երբեք շարժին ու գործեն անոնք՝ համաձայն մեր ներքին պահանջներուն ու ազգային եւ քաղաքական ստիպողութեանց: — Հայաստանը անկախ տեսնելու երազն է՝ որ վիպականօրէն կը փոխանցուի ապրողներուն:

Հայրենիքի անկախութեան տիրական մտասեւեռումը՝ նաեւ

«Թէոդորոս Ռշտունի»ի առանցքը կը կազմէ : Եօթներորդ դարու արաբական տիրապետութեան շրջանն է : Թէոդորոսի պայքարը՝ օտար լուծի դէմ, հայ նախարարներու եւ Բիւզանդիոնի օգնութեամբ միայն կրնայ յաջողիլ . եւ իշխանը կը հաւատայ՝ թէ այդ աջակցութիւնը պիտի ընծայուի իրեն : «Երկունք»ի հերոսին՝ Յովնանի վերապահուած անտարբերութիւնը, մակատագրուած է նաե՛ւ Ռշտունիի, որ Յոյներու կողմէ թշնամանք միայն կը գտնէ, դաւանական շեշտ տարակարծութիւններու եւ կրօնամոլական վերապահութեանց իբր հետեւանք :

Ծերեցի այս գործին մէջ՝ իսլամական կրօնի եւ քրիստոնէութեան պայքարն է, որ, պատմական իր հիմնական գիծերուն մէջ, կը կազմէ սեւեռումի նիւթ եւ խորհրդածութեան աղբիւր : Քաղկեդոնի ժողովէն սկիզբ առնող ատելութիւնն ու թշնամանանքը՝ կը յանգին ծայրայեղ համեմատութիւններու . այնքա՛ն, որ քրիստոնէայ բիւզանդական կայսրութիւնը անպատեհութիւն չի գտներ Հայաստանի նուաճումին մէջ : Բիւզանդիոնի կայսրը անձամբ կու գայ Հայաստան, ... «ուղղափառութեան» մասին վիճելու՝ Հայոց կաթողիկոսին հետ, եւ ի վերջոյ առաջարկելու՝ իբրեւ պայման աջակցութեան, որ Հայոց հայրապետը «հաղորդուի իրեն հետ միասին»... : Այս առաջարկը կը մղէ Ռշտունին նախընտրութեան հարց յուզելու իր մտքին մէջ, եւ Արաբներու հետ դաշնագրութիւն մը գերադասելու բիւզանդական օգնութեան :

Այս գործին մէջ եւս, հերոսը՝ Թէոդորոս, կը մեռնի առանց տեսնելու իրականացումը անկախութեան իր երազին :

Ծերեցի վէպերը գրականութիւն չեն ստեղծագործական առումով : Սակայն, աղբիւր դարձան անոնք հայրենասիրական եւ յեղափոխական տենչերու, ոգեպաշտական գիտակցութեան : Պատմութիւն, տիպարներ, գաղափարական խոյանքներ, ժխտական եւ դրական նկարագիրներ, — կը խօսին անցեալ եւ ժամանակակից մեր պատմութեան լուսաւոր ու մութ էջերէն, կը ներշնչեն մանաւանդ վնասկամութիւնը ազատ եւ ինքնիշխան ապրելու : Ծերեցի վէպերուն, ու մասնաւորաբար «Թորոս Լեւոնի»ի ժողովրդականութիւնը՝ կը թելադրուի հայութեան գաղափարագրական եւ ազգաշունչ գործերու ծարաւէն :

Ս Ա Ս Ո Ի Ն

(ՀԱՏՈՒԱԾ)

Մուկը արդէն սկսէր էր իջնել եւ բոլոր Սասունցիք կը գիմէին լեռան հիւսիսային կողմը՝ որ դէպի դաշտ կ'իջնէր : Այն տեղ, եկեղեցւոյ մը առաջ կանգնած էին երխտասարդ տղաքներ եւ ախուր դաշտին կը նայէին . շատին աչքերը արտասուք կը փայլէր, եւ ցուրտին հետեւանք միայն չէր այդ արտասուքը . դաշտեցիներ էին այդ երխտա-

սարդները շղթաներէ եւ գերութենէ ազատուած՝ լեռը ապաստաններ էին. ոմանք գէնք ունէին, իսկ ոմանք անգէն էին:

Նոյն միջոցին, Տէրտէրը եկեղեցւոյ դռնէն կ'ելնէր, ուրիշ քահանայի մը ընկերակցութեամբ եւ մեծ ձայնով կ'ըսէր իր լեռնցւոց.

— Տղա՛ք, շո՛ւտ, հիւրանոցը կրակ վառեցէ՛ք, այդ եղբարց ուտելիք բերէք. չէ՞ք տեսներ որ անոնք դաշտեցի են, այս մեծ ցուրտին չեն դիմանար. մենք ալ ձեր ետեւէն կուզանք:

Իսկ միւս քահանան լուռ եւ անխօս կանգնեցաւ, դէպի դաշտը ակնարկ մը ձգեց՝ ուր բուքի ամպէն բան մը չէր տեսնուեր, վերջը դառնալով երիտասարդներուն որ գլխիկոր եւ յուսահատ՝ աչքերնուն ծայրով իրեն վը նայէին,

— Մե՛ծ է, Աստուած, մեծ է Լուսաւորչի բարեխօսութիւնը, ո՛վ աղաք, ըսաւ. ի՞նչ կը յուսահատիք, այսօրուան յաղթողը վաղուան գերին կրնայ ըլլայ, քա՛ջ եղէք, յանցանքը մեր իշխաններուն է՝ որ անհաւատին խօսքին եւ երդման կը վստահին, եւ յիմարաբար կ'երթան անոնց ճանկը կը մտնեն, ու ժողովուրդն ալ այդ անզգամներուն աւար կ'ընեն: Բայց Աստուած մեծ է, մի՛ յուսահատիք:

Եւ կէս մը քալելով, կէս մը վազելով, ամէնքը կը հետեւէին լեռնցի Տէրտէրին, որ առջեւէն կ'երթար եւ կ'առաջնորդէր հիւրանոց:

Այս՝ չէնք մըն էր մասամբ հողի մէջ թաղուած եւ մասամբ հողէն դուրս, րաւահան ընդարձակութեամբ, որ դուռ մը միայն ունէր եւ մէկ կողմը կրակարանը, ուր արդէն քանի մը ահագին կոճղ՝ տաքութեան լոյս սկսեր էին ծաւալել իրենց մօտը, որ մեր կէս սառած երիտասարդաց միտթարութիւնն էր:

Հիւրասէր, օտարընկալ եւ պատուադիր Սասունցիք իրենց աղքատիկ գարիի եւ կորեկի հացը, տաք թանապուրը, չոր եւ աղի պանիրն ու լեբան մեղրը առատաբար դաշտեցի եղբարց առջեւ դրին՝ լեցուցին, եւ իրենք ալ մէյմէկ պատառ առնելով՝ խեղճերուն քաջալերիչ կ'ըլլային որ ուտեն, զօրանան:

— Ո՞վ գիտէ, եղբա՛րք, կ'ըսէին, կարելի է վաղիւ աշխատիլ պէտք ըլլայ եւ դուք պօրութեան պէտք ունիք: Կերէ՛ք, եղբարք, համարեցէ՛ք թէ բուն ձեր տունն էք:

— Այո՛, կ'ըսէր երիտասարդ դաշտեցի մը՝ դառն ծիծաղով, բուն մեր տունն հիմա բաց երկինքին տակն է, իսկ մեր ընտանիքը, ո՛վ գիտէ Արարիոյ ո՞ր կողմը կը գտնուին՝ եթէ ո՛ղջ են:

— Եթէ ո՛ղջ են, կրկնեցին քանի մը երիտասարդներ, եւ քանի մը ձեռք բռնցի աչք կը սրբէին եւ ոմանք հացին պատառը արտասուաց աղով կը թանալին:

Ալ ժամ էր, վասնզի այդ վայրկեանին ո՛չ մէկուն քով ախորժակ չմնաց բերանը հացի պատառ դնելու, եւ հիւրընկալ քահանան կանգնեցաւ եւ՝

— Զկերտդս Աստուած օրհնեսցէ, ըսաւ ու խաչակնքեց:

Եւ աչքը դէպի սրահին խորութեան վարձուց ու մութին մէջ գրն-

ներով՝ տեսաւ բազմութիւն աշտէից, որ իրենց վայելէն կը նշմարուէին, եւ բազմութիւնն աջաքան սկսեր էր շատնալ՝ որ մարդկային շունչի ամպ կը ձեւացնէր :

— Գիւղապետ եղբարք, մօտ եկէ՛ք, ըսաւ Տէրտէր. ի՞նչ մթութեան մէջ կը ծածկուիք. երեւալու օր է, Սուրբ Կարապետ, Տարօն, նախարարք, իշխանք, քահանայք եւ ժողովուրդք՝ մեր Սառնոյ լեռն ի վեր կը նային. ահա մեծ վանքէն եկած կոնդակը. եւ ձեռքը ձեռք, ցուցուց ժողովրդեան կրկին կնիքներով մազադաթ մը. եւ այս դիրք եթէ կարենամ ալ կարդալ անօգուտ է, եւ դուք լեզուն չէք իմանար. բայց իմաստը ամէնքս գիտենք, այսօրուան բան չէ, հին պատմութիւն է. հարիւր տարի եւ աւելի է՝ որ այդ նշովեալ Արարը մեր դաշտերը կ'իջնէ կ'ողողէ. եթէ Սուրբ Կարապետի օրհնէք չըլլար, եթէ Սուրբ Լուսաւորչի զօրութիւն չըլլար՝ այդ երես մէկ քրիստոնեայ չէր մընար, Հայու անուն ոչնչացեր էր Տարօնի մէջէ : Բայց, մե՛ծ է զօրութիւն Քրիստոսի, այսօր Արարը կուգայ կը Չարդէ, գերի կը տանի Հայը. վաղը՝ Հայը կ'իջնէ Արարին վրայ, ամէնքը կը Չարդէ, կերճերը կ'առնէ, մէկ հատ չի փախցներ, բայց ի՞նչ օգուտ, երկու տարի չի տեւեր՝ այդ նշով ազգը դարձեալ կուգայ եւ աւելի զօրութեամբ ու անհամար, Հայը պէտք է համբերէ մինչեւ որ գայ՝ դանակը ոսկրին կոթնի՝ ա՛լ համբերելու ճարը հասնի, այն ատեն սմքած դառը տոհմ կը դառնայ, լեռն ու դաշտը կը դառան. Հայը յանկարծ կանգնեցաւ, մեռելն ալ յարութիւն առաւ, անհաւատը դաշտը դիակով կը պարարտացնէ : Հարիւր տարի ըսի, հարիւր յիսուն ալ կայ՝ որ մենք այդ խաղը կը խաղանք. ո՛չ անոնք ձանձրացան զմեզ գերի ընելէ եւ Չարդելէ, ո՛չ մենք՝ զանոնք կտորելէ ու անհետ ընելէ : Բայց, Աստուծոյ վրամքը պէտք է կատարուի, մինչեւ որ Սուրբ Կարապետ իր զօրութիւնը ցուցնէ եւ մեղի կարողութիւն տայ բոլորովին ջնջելու այս անօրէն ժողովուրդը : Դուք գիտէ՛ք, եղբա՛րք եւ որդեա՛կք, թէ մեր Բազարատ իշխանը ելաւ դնաց այդ անհաւատ Արարին, որ բարեկամ կը ցուցնէր ինքզինք, որ երդում կ'ընէր իր մարգարէին վրայ, իր օրէնքին վրայ որ անոր վնաս չհասցնէ ամենեւին. եւ գիտէ՛ք ինչ եղաւ. որովհետեւ մարգարէն սուտ էր, երդմունքին գրծեց. Բազարատը, զուտելները, ընտանիքը ամէնքը շղթայեց, դրկեց արապիտան, եւ ինք նստեր Մշոյ պալատը՝ սառած մարմինը կը տաքցնէ, Լուսաւորչի հաւատքին օրը հինգ անգամ կը հայհոյէ եւ ա՛յդ՝ Ս. Կարապետի աչքին առջեւ, տակ. Աստուած այդպիսի բան չի ներեր, սդոր վրէժժը կը լուծէ : Մինչեւ ե՞րբ ուրեմն քննք, Սասունցիներ ե՞րբ ցուրտէն թմբած է՝ որ հիմա թմբի. եթէ արեւուն ճառագայթը այդ սեւերեւ ազգը կը զօրացնէ՝ ցուրտն ալ Հայուն զօրութիւն պէտք է ըլլայ : Գիւղապատ եղբարք, խորհեցէք եւ ի՞նչ ընելիքնիդ որոշեցէք, վասնդի Ս. Կարապետ վոտնդի մէջ է :

Քահանային այս երկայն քարոզէն վերջ, խոր մոնչիւն մը ելաւ հիւզական որահէն. ամէն մարդ իւր ընկերոջ հետ կը խօսէր եղածին

եւ ընեյիքին վրայ, բայց ոչ ոք մեծ ճայն մը չէր արձակեր, իբրեւ թէ ամէն ոք կարծիք ունէր, բայց ոչ ոք քաջասրտութիւն՝ զայն համարձակ խօսելու:

Վերջապէս, երիտասարդ մը ելաւ, ուժով ճայն մը ձգեց. — Եթէ ամէնքդ կը խօսիք եւ ոչ մէկդ կը խօսիք, ո՞ւր է Յովնան գիւղապետը, նա ինչո՞ւ չի խօսիր, միթէ նա կարծիք չունի՞. Եթէ նա կարծիք չունի՞ ի՞նչ ենք կեցեր. երթանք ամէն մարդ իւր տունը:

— Տղա՛յ, դու լուռ կա՛ց, ըսաւ ծերունի մը սասանելով. խօսքը քե՞զ ինկաւ:

— Մկրք եղբայր, մի՛ սաստեր, տղան բաւ խօսեցաւ:

— Ո՞ւր է Յովնան, գոչեցին քառասուն ճայն միաբան. եւ ահա սրահին մէկ կողմէն գուրս ելաւ միջահասակ մարդ մը, որ երեսին գոյնով աարբերութիւն չունէր ոչ ոքէ. արեւը քամին, տաքն ու ցուրտը փչեր էին այդ երեսին վրայ. բայց երկու խոր աչքեր ունէր՝ որ երկու փայլուն սլաք էին երկաթեայ եւ կը թափանցէին երբ նկատէին դիմացինին սրտին խորը, իբր թէ կը տեսնէին: Կլոր գլուխ, քառակուսի դէմք, ջղային, մտուտ կազմուածք, քառասունի չափ տարիք, ահա՛ մարդը որ Յովնան կը կոչուէր:

(«ԵՐԿՈՒՆԻՔ Թ. ԴԱՐՈՒ»)

ՄԵՐԵՆՅ